3

Happen naar lucht

Margo Trappenburg

Voor burgers die hechten aan politiek debat, verschillen van inzicht en politieke keuzes was de coronaperiode een benauwende tijd, waarin ze werden bestuurd op basis van virologische en epidemiologische inzichten die als vanzelf uitmondden in beperkende maatregelen. Margo Trappenburg betoogt dat het wegmoffelen van politieke keuzes kan leiden tot vervreemding en wantrouwen.

3.1 Benauwende consensus

In januari 2021, als de coronacrisis nog volop woedt, maken de gerenommeerde bestuurskundigen en crisisonderzoekers Arjen Boin, Alan McConnell en Paul 't Hart de balans op van bijna een jaar coronabeleid. Hoewel er natuurlijk een en ander aan te merken is op de besluitvorming in de landen die de onderzoekers hebben bekeken, tonen zij zich in hun tussenrapportage vooral tevreden. Tevreden over de samenwerking tussen verschillende landen, tevreden over de zelfbeheersing die aan de dag werd gelegd door miljoenen burgers wereldwijd en zeer tevreden over de mate waarin overheden de wetenschap volgden en daarmee de crisis depolitiseerden. 'In een ideale wereld zouden existentiële bedreigingen moeten worden

benaderd met een mengeling van effectiviteit, empathie, legitimiteit en depolitisering', aldus de auteurs.[2]

Er is een lange traditie van denken over politiek die stelt dat burgers een hekel hebben aan ruzies en politieke debatten.[3] Burgers zouden vooral willen dat politici problemen zakelijk benaderen en 'gewoon oplossen'. Dat geldt in normale omstandigheden en het geldt al helemaal bij rampen en in tijden van crisis: dan moet er vooral daadkracht en eensgezindheid worden getoond. Zelf ben ik een heel ander soort burger. Ik kreeg het tijdens de coronacrisis Spaans benauwd van de vertoonde eensgezindheid en de alomvattende consensus. In dit essay ga ik verklaren waar dat gevoel (waar ik natuurlijk niet alleen in sta) vandaan kwam en wat dit betekent voor volgende crises.

De Belgische politicoloog en filosoof Chantal Mouffe schrijft in haar boek *On the political* dat politici in een democratie een 'agonistic public sphere of contestation' moeten creëren en in stand houden; een publieke ruimte waarin voor- en tegenstanders radicaal met elkaar van mening verschillen, maar niettemin erkennen dat de ander een legitiem geluid laat horen.[4] Politiek gaat volgens Mouffe in essentie over conflict, niet tussen vijanden, maar wel tussen tegenstanders. Zij heeft kritiek op denkers die menen dat politiek zou moeten worden benaderd als 'rationele deliberatie' of als een 'dialoog in een machtsvrije ruimte'. Politiek is volgens haar geen oorlog, maar wel een strijd, en als dat aspect van de politiek wordt verwaarloosd, bijvoorbeeld omdat linkse en rechtse partijen te veel op elkaar gaan lijken, dan komt die strijd alsnog naar boven in een 'antagonistische' vorm: dan

2 Boin, A., McConnell, A. & 't Hart, P. (2021). Governing the pandemic. The politics of navigating a mega-crisis. Palgrave Macmillan. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-72680-5. Vertaling M. Trappenburg.

3 Zie bijv. Frazer, E. (2007). Depoliticizing citizenship. British Journal of Educational Studies, 55(3), 249-263; Van Gunsteren, H. (2022). De belofte van politiek. Uitgeverij van Gennep.

4 Mouffe, C. (2005). On the political. Routledge; Josette Daemen gebruikte de these van Mouffe al eerder in Daemen, J. (2021). Een afwegingskader voor een sociaal en democratisch coronabeleid. Socialisme & Democratie, 78(6), 47-61.

ontstaan er extremistische partijen die door de 'mainstream' partijen worden neergezet als moreel abject en die op hun beurt vervolgens de legitimiteit van die mainstream partijen in twijfel trekken.

3.2 Karteldemocratie

Nederlandse politicologen herkennen de these van Mouffe uit eerder werk van eigen bodem over verschillende soorten democratie. De periode tussen 1917 en 1967 staat in de vaderlandse politicologie bekend als het tijdperk van verzuiling en pacificatie.[5] De Nederlandse bevolking was verdeeld in zuilen met bijbehorende religie of levensbeschouwing: protestants-christelijk, rooms-katholiek, sociaaldemocratisch en liberaal. Om te voorkomen dat het land door burgeroorlog zou worden verscheurd, werd aan de top van de zuilen niet gestreden en geconcurreerd, maar samengewerkt, op basis van spelregels van de pacificatiedemocratie: evenredigheid, zakelijkheid, en depolitisering. De verdeling van burgemeestersposten en zendtijd op radio en tv geschiedde naar evenredigheid en het kiesstelsel was gebaseerd op evenredige vertegenwoordiging. Politiek werd beschouwd als een serieuze zaak en de regering moest kunnen regeren zonder al te veel bemoeienis vanuit het parlement. Bij moeilijke kwesties waarover de bevolking ernstig verdeeld was – crematie, kansspelen, echtscheiding, abortus –, werd gestreefd naar depolitisering: dergelijke issues werden gemedicaliseerd, gejuridiseerd, overgelaten aan breed samengestelde commissies of 'in de ijskast gezet'.

De tijd van verzuiling is allang voorbij en politicologen vragen zich regelmatig af wat er gebeurt met een pacificatiedemocratie als de bevolking niet langer verdeeld is in zuilen. Een van de interessantste inzichten daarover stelt dat een pacificatiedemocratie dan toch doorgaat met samenwerken en pacificeren. Dit zou leiden tot wat Arend

5 Lijphart, A. (1968). Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek. Becht; Andeweg, R.B., Irwin, G. & Louwerse, T. (2020). Governance and politics of the Netherlands [E-book]. Macmillan; Andeweg, R.B. (2001). The cons of consensus democracy in homogeneous societies. Acta Politica, 36(2), 117-128.

Lijphart, grondlegger van de theorie rond verzuiling en pacificatie, een karteldemocratie noemde. In tabel 3.1 wordt duidelijk wat hij daarmee bedoelde. Een 'gewone' democratie voldoet aan twee voorwaarden: (1) de bevolking denkt heel verschillend over allerlei kwesties, maar is niet verdeeld in vaste blokken (zoals de zuilen in het Nederland van de jaren vijftig), en (2) de politieke elites concurreren met elkaar om de gunst van de kiezer. Als de bevolking in een politieke gemeenschap wél uiteenvalt in vaste blokken en politieke partijen ook nog op het scherpst van de snede met elkaar concurreren, wordt de toch al bestaande verdeeldheid aangewakkerd: de kiezers vliegen als in een centrifuge steeds verder uit elkaar en een burgeroorlog dreigt. Vandaar dat politieke elites in een verzuild of verdeeld land gaan samenwerken volgens de hierboven beschreven spelregels. Zij creëren een pacificatiedemocratie.

Tabel 3.1 Modellen van democratie (vrij naar Lijphart[6])

Elites → Bevolking ↓	**Concurreren**	**Werken samen**
Homogeen	'Gewone' democratie	Karteldemocratie
Heterogeen, verzuild	Centrifugale democratie, burgeroorlog	Pacificatiedemocratie

Maar sinds de ontzuiling zouden politieke elites keuzes moeten bieden en met elkaar moeten concurreren om in het hokje van de gewone democratie terecht te komen. Als elites burgers geen keuzes bieden omdat ze allemaal ongeveer hetzelfde willen, ontstaat een partijkartel of een karteldemocratie. Een dergelijk politiek systeem leidt bij kiezers tot frustratie: er valt weinig te kiezen binnen het systeem en dus maken zij (in toenemende mate) een keuze tegen het systeem, ze gaan stemmen op een populistische antisysteempartij.[7]

6 Lijphart, A. (1968). Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek. Becht, p. 202.

7 Andeweg, R.B. (2001). The cons of consensus democracy in homogeneous societies. Acta Politica, 36(2), 117-128.

In het werk van Mouffe en in de Nederlandse politicologie zien we dezelfde these terug: als politiek niet agonistisch is, als er geen strijd en concurrentie is tussen politieke elites, dan wordt de politiek antagonistisch, dan keren mensen zich af van het politieke systeem. We zien hiervan treffende voorbeelden in binnen- en buitenland:

- Na een lange periode waarin door de twee belangrijkste politieke partijen in Oostenrijk werd samengewerkt in een 'große Koalition', koos de Oostenrijkse bevolking in 1999 voor de vrijheidspartij van Jörg Haider (FPÖ).[8]
- Na een jarenlange samenwerking tussen christendemocraten en sociaaldemocraten in Vlaanderen koos de Vlaamse bevolking voor het Vlaams Blok, later Vlaams Belang, een partij die vervolgens – conform de these van Mouffe – door de mainstream partijen in België niet werd erkend als tegenstander, maar werd weggezet als moreel abject.[9]
- De opkomst van het Front National in Frankrijk vond plaats toen de socialistische partij van François Mitterrand opschoof naar rechts en onvoldoende concurreerde met die kant van het politieke spectrum.[10]
- Onder leiding van premier Kok (PvdA) werd 'tijdens Paars' (1994-2002) door coalities van PvdA, VVD en D66 ingezet op marktwerking in de publieke sector. Deze ontwikkeling werd niet alleen nagestreefd door zowel rechts als links, zij werd bovendien gepresenteerd als een apolitieke, technische operatie, vormgegeven door ambtenaren vanuit het Ministerie van Economische Zaken.[11] Ook een ander belangrijk issue, de komst van migranten (asielzoekers, arbeidsmigranten, huwelijksmigranten), werd gedepolitiseerd: het had geen zin om hiervoor of -tegen te zijn, want Nederland was hier overgeleverd aan grootschalige internationale ontwikkelingen (globalisering, oorlogen en burgeroorlog elders) enerzijds

8 Mouffe, C. (2005). On the political. Routledge, p. 66-71.
9 Ibid.
10 Ibid.
11 Mellink, B. & Oudenampsen, M. (2022). Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis. Boom.

en wetten en verdragen anderzijds.[12] Deze kartelpolitiek of, in termen van Mouffe, het gebrek aan agonistische strijd leidde tot het succes van de Lijst Pim Fortuyn en later de Partij voor de Vrijheid en Forum voor Democratie.

3.3 Corona

Laten we nu het Nederlandse coronabeleid eens bezien met behulp van de these van Mouffe. Corona was van maart 2020 tot april 2022 zonder twijfel het belangrijkste politieke issue, maar van een agonistische politiek was in het Nederlandse parlement geen sprake. De Nederlandse regering baseerde haar beleid vrijwel volledig op adviezen van het Outbreak Management Team (OMT), die sterk technocratisch van aard waren.[13] De Tweede Kamer nodigde leden van het OMT uit voor technische briefings en schaarde zich in grote meerderheid achter de besluiten van het kabinet, waarbij linkse oppositiepartijen regelmatig aandrongen op nog strengere maatregelen dan de beperkingen die werden aangekondigd bij de opeenvolgende lockdowns.

Buiten het parlement werden intussen alternatieve posities ontwikkeld. Econoom Kees de Kort verklaarde op BNR en op het YouTubekanaal 'De Nieuwe Wereld' dat de economische gevolgen van de lockdowns onevenredig groot waren en niet in verhouding stonden tot ziekte als gevolg van het coronavirus, want voor een groot deel van de bevolking was de kans op overlijden of ziekenhuisopname als gevolg van corona minimaal.[14] Econoom Robin Fransman verdedigde

12 Elchardus, M. (2022). Reset. Over identiteit, gemeenschap en democratie. Ertsberg.

13 Onderzoeksraad voor Veiligheid (2022). Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot september 2020 en Deel 2: september 2020 tot juli 2021. https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanpak_coronacrisis_deel_1_tot_september_2020_juni_2022.pdf en https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanpak_coronacrisis_deel_2.pdf.

14 De Kort, K. (2020, 24 maart). Coronacrisis? Leiderschapscrisis zul je bedoelen! Business News Radio (BNR). www.bnr.nl/podcast/kees-de-kort/10405754/coronacrisis-leiderschapscrisis-zul-je-bedoelen.

in het economenvakblad *ESB* en in door *ESB* georganiseerde online debatten dezelfde positie.[15] Columnist Marianne Zwagerman (BNR, *De Telegraaf*) wees erop dat het coronavirus vooral ernstige gevolgen had voor 75-plussers, een groep mensen die toch al rekening moest houden met de dood. Zwagerman duidde oudere medeburgers aan als 'dor hout', wat leidde tot een stortvloed van afwijzende reacties in de krant en op sociale media. In genuanceerdere termen betrok filosoof Marli Huijer echter dezelfde positie.[16] Huijer werd geboren in 1955; zij behoorde tijdens de coronacrisis weliswaar niet bij de Zwagerman-groep, maar wel bij de kwetsbaar geachte 60-plussers, wat ook maakte dat de oproep uit haar mond anders viel. Nog ouder was Heleen Dupuis (1945), emeritus hoogleraar medische ethiek en oud-senator voor de VVD. Zij vond dat ouderen zichzelf zouden moeten isoleren, om de samenleving voor jongeren weer open te kunnen doen.[17]

Op 8 augustus 2020 publiceerde het *Algemeen Dagblad* een ingezonden brief van Jan Hoek. In verkorte vorm luidde die als volgt:

> 'Ik ben in 1925 geboren en ben ook jong geweest. Wel in een rottijd. In 1940 brak de oorlog uit. Toen ik 17 werd kreeg ik een oproep voor de arbeidsdienst. Dat duurde voor mij zeven maanden. Kort na de bevrijding deed de regering een oproep voor de dienstplicht, in juli 1946 kwam ik in militaire dienst. Op 1 oktober vertrok ik naar Nederlands-Indië.

Kees de Kort over de rampzalige gevolgen van het doorslaande quarantainebeleid: De Kort, K. (2020, 21 april). De nieuwe wereld. https://podcastluisteren.nl/ep/De-Nieuwe-Wereld-Kees-de-Kort-over-de-rampzalige-gevolgen-van-het-doorslaande-quarantainebeleid.

15 Fransman, R. (2020, 3 april). We zullen moeten rekenen aan de kosten en baten van economie en gezondheid. ESB. https://esb.nu/we-zullen-moeten-rekenen-aan-de-kosten-en-baten-van-economie-en-gezondheid.

16 Dros, L. (2020, 4 december). Filosoof Marli Huijer: Open de cafés, dit ophokken schaadt de sociale cohesie. Trouw, 6.

17 Dupuis, H. (z.d.). Ouderen moeten meer eigen verantwoordelijkheid nemen om zich te beschermen tegen het coronavirus. NPO. www.npostart.nl/heleen-dupuis-ouderen-moeten-meer-eigen-verantwoordelijkheid-nemen-om-zich-te-beschermen-tegen-het-coronavirus/24-08-2020/POMS_AT_16271978.

> Geen leuke tijd, ik probeer die nog steeds te vergeten. In oktober 1949 keerden we terug. Ik werd kort daarop 25. Jongelui, wat ik wil zeggen: wij waren tien jaar van onze jeugd kwijt. Probeer nou nog een klein jaar de rug recht te houden. Dan kun je daarna weer volop van je jonge leven genieten. Ik ben 94 jaar, maar ik reken op jullie.'

Het *Algemeen Dagblad* kreeg een groot aantal reacties op deze brief. Sommige lezers hadden zich laten inspireren door Hoeks pleidooi en spoorden zichzelf en andere jonge mensen aan om het vol te houden, ten behoeve van ouderen zoals hij. Andere lezers bepleitten, in navolging van Huijer, Dupuis en Zwagerman het omgekeerde.

Annie van Voorst (70) schreef dat zij veel respect had voor Jan Hoek, maar vroeg zich vervolgens af:

> 'Kunnen die ouderen ook wat ruimte maken voor de jongeren? Je bent tenslotte maar een keer jong! Zou het misschien mogelijk zijn om op bepaalde tijden en plaatsen restaurants, bioscopen en musea leeftijdsgericht open te stellen alleen voor ouderen en risicogroepen zolang het virus heerst? Nu hoor ik al mensen roepen "dit is leeftijdsdiscriminatie", maar de enige die discrimineert is het virus zelf ten aanzien van ouderen en risicogroepen. Ik hoor zelf bij de risicogroep, heb drie kinderen en twee kleinkinderen.'

Zelf schreef ik ook een ingezonden brief:

> 'Een van de allerergste dingen van oorlogen is dat ze jonge slachtoffers eisen. Loop over een oorlogsbegraafplaats en je ziet het patroon: jongens van 18, 20, 25. Vaders van 32 met jonge kinderen. Konden we het slagveld maar overlaten aan oudere mannen of vrouwen zoals ik (58). Ik wil nog helemaal niet dood, maar heel veel liever zelf dood dan dat er iets zou gebeuren met mijn zoon (22). Het is een ontwikkeling die velen doormaken als zij ouder worden: geleidelijk beseffen dat het niet meer gaat om jou, dat het nu draait om de volgende generatie. In oorlogen kunnen we niets met dat besef. Een leger bestaande uit vrouwen zoals ik

zou onherroepelijk het onderspit delven tegen welke tegenstander dan ook. In andere crises kunnen we onze intuïtie wel omzetten in daden. In deze coronacrisis kunnen we bijvoorbeeld kiezen voor een leeftijdsspecifieke lockdown, voor mijn part ingaand vanaf 55. Ik zou daar helemaal niet blij mee zijn, maar dan zou ik in elk geval het gevoel hebben dat mijn zoon en zijn leeftijdsgenoten een leven en een toekomst hebben: met studie, sociale contacten, feesten, festivals en voetbalwedstrijden. Laten we zorgen dat onze jongeren niet twee, vijf of tien jaar van hun leven hoeven op te offeren, zoals Jan Hoek, die niet zijn leven, maar wel zijn jeugd verloor in de Tweede Wereldoorlog.'[18]

Zwagerman had het in haar column nadrukkelijk over ouderen ('zieke 80-plussers') en wat betreft deze groep bevonden zij en medestanders als Huijer en Dupuis zich in goed gezelschap. Beroemde filosofen pleitten lang voor corona al voor vormen van leeftijdsselectie in de zorg. Norman Daniels schreef in zijn boek *Am I my parents' keeper?* dat leeftijdsdiscriminatie van een heel andere orde is dan discriminatie op basis van ras, geslacht of seksuele oriëntatie, om de simpele reden dat we allemaal beginnen als baby en van lieverlee ouder worden. Als je mensen in een gedachte-experiment de vraag zou voorleggen hoe zij bij een gegeven schaarste van medische middelen zouden vinden dat deze middelen moesten worden ingezet, dan zouden de meeste mensen kiezen voor een verdeling die iedereen een zo groot mogelijke kans geeft om 75 te worden. Dat zou ten koste mogen gaan van het vergroten van de kans om 85 of 95 te worden als je eenmaal 75 bent. Mijn brief aan Jan Hoek was geïnspireerd door het boek *Setting limits* van Daniel Callahan, die erop wijst dat ouderen een moreel voorbeeld zouden moeten geven aan jongeren, door hun eigen belangen op de tweede plaats te zetten. Filosoof John Harris meende dat 70-plussers hun 'eerlijk deel in het leven', hun

18 De reacties verschenen op 15 augustus 2020: Algemeen Dagblad, p. 9. Eenzelfde positie werd verdedigd in Bauduin, D. (2020). Gelijk, ongelijk en rechtvaardig in coronatijd: enkele gedachten. In Centrum voor Ethiek en Gezondheid, Ethiek in tijden van corona (p. 7-14).

'fair innings', binnen hebben. Om die reden moeten de belangen van 70-minners, bij wie dit nog niet het geval is, voorgaan.[19]

3.4 #geendorhout

Tijdens corona waren 70- of 80-plussers echter niet de enige risicogroep. Een leeftijdsspecifieke lockdown zou ook moeten gelden voor andere kwetsbare groepen, die zichzelf op sociale media presenteerden met de hashtag #geendorhout: mensen met chronische ziekten en hun familieleden, voor wie corona ook een ernstig risico vormde en die nog lang geen 'fair innings' binnen hadden.[20] Een leeftijdsspecifieke lockdown zou ook door hen in acht moeten worden genomen. De morele argumenten om dat te verdedigen zijn minder sterk. Het meest in de buurt komt de theorie van Ronald Dworkin over verdelende rechtvaardigheid in een verzorgingsstaat.

In zijn klassiek geworden artikelen over dat onderwerp introduceert Dworkin het voorbeeld van een totaal verlamde man die wel bij vol bewustzijn is.[21] Het is heel wel denkbaar, aldus Dworkin, dat het welzijn van deze man alleen marginaal kan worden verbeterd door de inzet van zelfs een zeer grote hoeveelheid belastinggeld. Dworkins idee van rechtvaardigheid houdt in dat je geld en goederen zo zou moeten inzetten dat bij de uiteindelijke verdeling burgers niet meer jaloers zijn op elkaars totaalpakket. (Dus: 'Ja, Gerard heeft meer geld dan ik, maar hij werkt ook veel harder en hij moet nachtdiensten draaien, dat zou ik er niet voor over hebben.') Maar bij veel handicaps en chronische aandoeningen werkt die formule niet. Zelfs met een grote hoeveelheid extra compensatie en voorzieningen kunnen mensen terecht zeggen dat ze toch liever niet blind, doof, doofblind, spas-

19 Vgl. Trappenburg, M.J. (1993). Soorten van gelijk. Medisch-ethische discussies in Nederland. Tjeenk Willink, p. 36-42.

20 Zie voor een versie van dit argument in de krant bijv. Rieken, D. (2020, 4 septemer). Moeten we in een tehuis, achter het hek in een bos? De Gelderlander, 8-9.

21 Dworkin, R. (1981). What is equality? Part 1: equality of welfare. Philosophy & Public Affairs, 10(3), 185-246; Dworkin, R. (1981). What is equality? Part 2: equality of resources. Philosophy & Public Affairs, 10(4), 283-345.

tisch of verlamd zouden zijn. De totaal verlamde man zou zelf ook nog steeds de voorkeur kunnen geven aan het totaalpakket van veel minder vermogende, gezonde medeburgers. Daarom introduceert Dworkin een tweede principe, dat van de redelijke verzekering. In plaats van de 'envy test' moeten we ons afvragen waartegen en voor hoeveel we ons zouden verzekeren in een hypothetische beginsituatie.

In zo'n beginsituatie zouden we weten dat er een kans is dat we blind geboren worden. Daar zouden we ons tot op zekere hoogte tegen verzekeren. We zouden willen dat boeken als luisterboek en in braille beschikbaar zijn, we zouden ons verzekeren voor aangepaste computers en geribbelde looproutes op het trottoir. Maar we zouden niet willen dat de samenleving volledig zou worden ingericht op blinde mensen: we willen – als we buiten de hypothetische beginsituatie ziend blijken te zijn – ook kunnen genieten van fietstochten, bergen en vergezichten die voor blinden helaas buiten bereik zijn. Hetzelfde geldt voor het risico dat ons het lot treft van de verlamde man uit het voorbeeld. We zouden in Dworkins hypothetische beginsituatie kiezen voor een veel rolstoelvriendelijker samenleving dan die waarin we nu leven, maar we zouden niet op grote schaal duinen, heuvels en heidegebieden gaan asfalteren om ze rolstoeltoegankelijk te maken. In de geest van Dworkin zou je op vergelijkbare wijze kunnen betogen dat een redelijk coronabeleid kwetsbare groepen de mogelijkheid zou moeten bieden om thuis te werken en te studeren en om te winkelen op speciale tijden, maar dat het te ver gaat om de samenleving volledig in te richten naar hun behoeften.

De door Fransman, Huijer, Zwagerman en anderen ontwikkelde positie mondde uit in het voorstel van de groep Herstel-NL, dat begon met een artikel in *NRC* in december 2020[22] en werd voortgezet met

22 Teulings, C., Jacobs, B., Baarsma, B., Bal, R., Fransman, R., Kremer, J. & Helsloot, I. (2020, 16 december). Deze lockdown is disproportioneel. NRC.

een publiekscampagne in februari 2021.[23] Herstel-NL introduceerde 'een plan waarmee de samenleving open kan', dat neerkwam op een selectieve lockdown voor kwetsbare groepen en een gewoon leven met onderwijs, werk, sport, muziek en recreatie voor de niet-kwetsbare meerderheid. Zoals hierboven aangeduid was dit een moreel verdedigbaar alternatief voor de strenge totale lockdowns van het OMT en het kabinet. In een agonistische publieke ruimte zou het als zodanig zijn behandeld en bediscussieerd. Maar dat gebeurde niet. Socioloog Jaron Harambam, gepromoveerd op samenzweringsdenkers en hun aanhang, constateert dat de weinige journalisten en wetenschappers die in Nederland vraagtekens durfden te zetten bij 'the dominant narrative of mayhem, panic and fear' werden overladen met '(online) aggression, moral outcry, and allegations of Nazism or social darwinism'. Oppositionele geluiden komen vervolgens vooral terecht buiten de 'mainstream media' en raken daar meer en meer verweven met samenzweringstheorieën.[24] In de internationaal vergelijkende bundel waar Harambam deze analyse presenteert, wordt eenzelfde ontwikkeling gesignaleerd in Italië. Het begrip 'conspiracy discourse' werd daar verruimd 'to include expressions of social critique, political opposition or simple hesitancy'. Een zelfbenoemde commissie van gerespecteerde wetenschappers en filosofen waarin werd gepleit voor behoedzaamheid bij de invoering van vaccins waarvan de langetermijnuitwerking onbekend was, werd direct aangeduid als 'the conspiracy party'.[25] De Belgische historicus Bert de Munck analyseerde het coronabeleid in België en Nederland. Hij constateert dat Belgische critici die de coronalockdowns disproportioneel vonden of een omgekeerde lockdown bepleitten buiten het debat werden gehou-

23 Onderzoeksraad voor Veiligheid (2022). Aanpak coronacrisis. Deel 2: september 2020 tot juli 2021, p. 57. https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanpak_coronacrisis_deel_2.pdf.

24 Harambam, J. (2023). The proliferation of alternative media. How corona conspiracy theories in the Netherlands fostered new social movements. In M. Butter & P. Knight (Eds.), Covid conspiracy theories in global perspective (p. 252-267). Routledge, p. 256.

25 Vergnano, C. (2023). Italian uprising from Covid skepticism to societal polarization. In M. Butter & P. Knight (Eds.), Covid conspiracy theories in global perspective (p. 236-251). Routledge, p. 243.

den. Ze werden geweerd uit adviesraden en hun wetenschappelijke integriteit werd 'ontelbare keren' ter discussie gesteld.[26]

Het lijkt aannemelijk dat het ontbreken van een agonistische politieke ruimte waarin politieke alternatieven serieus worden besproken en waar vervolgens politieke keuzes worden gemaakt die ook als zodanig worden gepresenteerd (en niet als onvermijdelijkheden 'omdat het virus ons geen keuze laat en het OMT dit noodzakelijk vindt'), heeft geleid tot het ontstaan van antagonistische tegengeluiden, in sommige andere landen en ook in Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) constateert in zijn rapport over coronascepsis dat burgers zich vragen stelden bij het coronabeleid: bij de consistentie van de afgekondigde maatregelen en bij de doelmatigheid van het coronabeleid als geheel. Dat waren legitieme vragen, waar ze geen antwoord op kregen, en dat leidde ertoe dat ze geleidelijk aan zelf op zoek gingen naar alternatieve verklaringen en dan soms terechtkwamen bij complotdenkers die verkondigden dat via de vaccins nanochips konden worden geïmplanteerd in de hoofden van burgers, of dat het coronabeleid een instrument was van internationale organisaties om daarmee hun macht te vergroten.[27]

3.5 Breuken gelijknamig maken

Het hierboven geschetste beeld dat er helemaal geen debat was in Nederland tijdens corona is iets te somber. De interventies van artsen in het debat zorgden ervoor dat er zo nu en dan toch iets te kiezen was, zij het dat alle alternatieven werden geduid en berekend in medi-

26 De Munck, B. (2022). Leven en laten leven. Een kritische geschiedenis van de pandemie [E-book]. Ertsberg.

27 Schaper, J. & Hartman, C. (2023). Sceptische visies in het coronadebat. Lessen uit een *mixed methods*-onderzoek naar coronascepsis in Nederland. SCP; vgl. ook Onderzoeksraad voor Veiligheid (2022). Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot september 2020, p. 185. https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanpak_coronacrisis_deel_1_tot_september_2020_juni_2022.pdf.

sche termen.[28] Dat het sluiten van scholen en het invoeren van online onderwijs van basisschool tot universiteit zouden leiden tot grote leerachterstanden en gederfde levensvreugde (vanwege het gemis aan sociale contacten die voor kinderen en jonge mensen zo belangrijk zijn), was van meet af aan duidelijk. Maar dat argument werd serieuzer genomen toen kinderartsen als Karoly Illy erop wezen dat langdurig thuiszitten bij kinderen kon leiden tot medische aandoeningen: 'teruggetrokkenheid, neerslachtigheid, gameverslavingen en eetstoornissen'.[29] Op vergelijkbare wijze was het langdurig sluiten van sportverenigingen een acceptabel offer, zolang het ging om het gemis van plezier en de spanning van een sportcompetitie voor kinderen en jongeren; het werd pas een probleem toen dit gemis werd bestempeld als psychisch lijden en artsen erop wezen dat jongeren dik zouden worden door al het gamen en thuiszitten.[30] *NRC* sprak met mensen uit de jeugdpsychiatrie: Marianne Verhoef, bestuurder uit die sector,

> 'hoorde dat kinderen onderling zo negatief tegen elkáár beginnen te doen. Ze appen elkaar voortdurend dat hun "coronadiploma" toch niks waard is, dat ze niet tot hun favoriete studie zullen worden toegelaten, dat ze geen werk gaan vinden. (…) Jongeren denken veel vaker aan zelfmoord, zegt ze. De absolute zelfmoordcijfers laten tot 2020 geen stijging zien. Maar op de afdeling acute zorg is het nu zo druk dat ze 35 tot 40 nieuwe mensen aanneemt. De toename begon in oktober, toen de maatregelen weer terugkwamen, zegt Verhoef, en intensiveerde vanaf december toen de scholen dichtgingen.'[31]

28 Vgl. Kleine, I. (2021, 11 maart). Artsendebat beïnvloedt coronapolitiek. Medisch Contact, 32-35.

29 Visser, P. (2021, 23 november). Kinderarts en OMT-lid Illy fel tegen sluiten scholen: 'Enorme gevolgen voor kinderen'. Wij Nederland (WNL). https://wnl.tv/2021/11/23/kinderarts-en-omt-lid-illy-fel-tegen-sluiten-scholen-enorme-gevolgen-voor-kinderen/.

30 Van der Geest, M. & De Visser, E. (2021, 3 april). De coronacrisis vraagt om meer creativiteit. De Volkskrant, 8-10.

31 Houtekamer, C. (2021, 21 januari). De prijs die kinderen betalen voor de lockdown. NRC, 1.

Het lockdownbeleid ten aanzien van verpleeghuizen werd versoepeld toen zorgverleners erop wezen dat dit beleid er mogelijk toe leidde dat bewoners niet zouden sterven aan corona, maar dat binnenshuis opgesloten zitten zonder contact met familie en dierbaren daarvoor een te hoge prijs was, in termen van kwaliteit van leven, sinds lange tijd een ingeburgerd begrip in de medische wereld.[32]

Een ander debat dat dankzij de inbreng van artsen kon worden gevoerd, had betrekking op de verdeling van ic-plekken als het zou komen tot een situatie van acute schaarste, waarin zou moeten worden gekozen tussen patiënten (code zwart). Artsenorganisaties KNMG en FMS (Federatie Medisch Specialisten) maakten een draaiboek, waarin werd voorgesteld om – als medische criteria onvoldoende houvast zouden bieden in een geval van acute schaarste: twee even zieke patiënten die beiden zouden moeten worden opgenomen op de intensive care – te kiezen op basis van leeftijd (tenminste als beide patiënten behoorden tot verschillende leeftijdscohorten, niet als de een 41 en de ander 42 was). De opstellers van dit draaiboek baseerden zich op de hierboven aangehaalde filosofen en gebruikten vooral het 'fair innings'-argument. In eerste instantie verklaarde de politiek zich tegen deze aanpak. Minister voor Medische Zorg Tamara van Ark liet weten dat het kabinet 'zich niet kan vinden in een triage waarin leeftijd, los van medisch inhoudelijke overwegingen, een rol speelt. Voor dit kabinet is elk leven gelijkwaardig en als een oudere patiënt op medische gronden even veel herstelkansen heeft als een jongere patiënt, kan hem of haar geen aanspraak op levensreddende zorg worden ontzegd.'[33] Tijdens een Kamerdebat in januari 2021 laat

32 Vgl. ook Onderzoeksraad voor Veiligheid (2022). Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot september 2020, p. 187-203. https://onderzoeksraad.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanpak_coronacrisis_deel_1_tot_september_2020_juni_2022.pdf.

33 Van Ark, T. (Minister voor Medische Zorg). (2020, 24 november). Brief betreft Draaiboek 'Triage op basis van niet-medische overwegingen voor IC-opname ten tijde van fase 3 in de COVID-19 pandemie'. Kamerstukken II 2020/21, 25295, nr. 756. https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25295-873.pdf; vgl. ook de eerdere brief: Van Rijn, M. (Minister voor Medische Zorg). (2020, 16 juni). Kamerstukken II 2019/20, 25295, nr. 423. https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25295-423.pdf.

Van Ark zich echter overtuigen door Kamerleden uit verschillende fracties[34] dat deze keuze beter kan worden overgelaten aan de professionals in de ziekenhuizen.[35]

Ten slotte was er de Stichting Artsen Collectief, die alle maatregelen (vaccinaties, mondkapjes, lockdowns) van commentaar voorzag en er zo voor zorgde dat er binnen de medische wereld ruimte was voor kritiek en verscheidenheid.[36]

Dankzij de inbreng van artsen was er tijdens corona in elk geval af en toe nog iets te kiezen.

3.6 Draagvlak en tegenspraak

Hoe goed het ook was dat er dankzij artsen nog enigszins werd gedebatteerd over keuzes en alternatieven tijdens de coronaperiode, een debat waarin alle feiten en overwegingen medisch moeten worden geduid, is een verarmde discussie. Verdriet, gemis, frustratie, boosheid, verveling en eenzaamheid zijn gevoelens die ongemedicaliseerd besproken moeten worden, die niet pas tellen als ze kunnen worden omgekat tot klinische depressies en ontwikkelingsstoornissen. Een agonistische publieke ruimte is een ruimte waarin ongelijksoortige waarden tegenover elkaar kunnen worden gezet, niet een ruimte waarin de dominante virologische berekening kan worden gecorrigeerd door het verdisconteren van overige medische uitkomsten.

---

34 Handelingen II 2020/21, p. 40-4-87. https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20202021-40-4.pdf.

35 Van Ark, T. (Minister voor Medische Zorg). (2021, 11 januari). Kamerstukken II 2020/21, 25295, nr. 901, p. 3. https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25295-901.pdf.

36 Nyst, E. (2021, 18 februari). 'Blijkbaar moeten we bang zijn'. Artsen Covid Collectief pleit voor breder perspectief. Medisch Contact. www.medischcontact.nl/actueel/laatste-nieuws/artikel/blijkbaar-moeten-we-bang-zijn; zie ook de bijdrage van Evelien Peeters, Maarten Fornerod en Jan Grandjean in deze bundel.

Er is in de coronaperiode veel gesproken over draagvlak voor de opgelegde maatregelen: voor de avondklok, de scholensluiting, het afstand houden, het binnenblijven, de mondkapjesplicht, de QR-codes en de vaccinatiestrategie. Bewindspersonen zouden dat draagvlak ondermijnen als zij zich zelf niet hielden aan de regels (denk aan de bruiloft van minister Grapperhaus van Justitie en Veiligheid in september 2020, waar de anderhalve meter niet door iedereen, inclusief de minister, werd nageleefd[37]), maar ook als zij twijfels zouden uiten over het strenge lockdownbeleid, zoals staatssecretaris Mona Keijzer, die openlijk vraagtekens zette bij het coronatoegangsbewijs in september 2021.[38] Draagvlak door middel van consistentie en eensgezindheid is een groot goed, maar daaraan voorafgaand hoort een principieel debat plaats te vinden over opties en politieke keuzes. Bij voorkeur zou dat gebeuren op basis van alternatieven die worden aangehangen door (grote) delen van de volksvertegenwoordiging, maar waar de volksvertegenwoordiging niet verdeeld is, kan dit ook op basis van serieuze alternatieven voor het gekozen beleid die buiten het parlement worden ontwikkeld. Als de sympathisanten van de selectieve lockdown van De Kort, Zwagerman, Huijer, Dupuis en Herstel-NL hadden gezien dat hun plan serieus werd besproken en niet van tafel was geveegd, hadden zij zich niet hoeven oriënteren op platforms buiten de officiële kanalen en de reguliere media. Dan waren zij behandeld als burgers die een andere politieke keuze hadden willen maken, niet als personen met abjecte ideeën die virologische evidenties ter discussie wilden stellen. Dan hadden ze niet hun toevlucht hoeven zoeken in antagonistische politiek.

Bij volgende crises die langer duren dan enkele weken zou dat de les moeten zijn, voor politici en beleidsmakers, maar ook voor kranten,

37 NOS (2020, 2 september). Trouwfeest Grapperhaus: van 'voorbeeldig' tot 'met de minuut ongeloofwaardiger'. https://nos.nl/artikel/2346429-trouwfeest-grapperhaus-van-voorbeeldig-tot-met-de-minuut-ongeloofwaardiger.

38 NOS (2021, 25 september). Positie Mona Keijzer ter discussie na uitspraken over coronatoegangsbewijs. https://nos.nl/artikel/2399164-positie-mona-keijzer-ter-discussie-na-uitspraken-over-coronatoegangsbewijs.

nieuwsrubrieken en praatprogramma's op radio en tv. Een agonistische politieke ruimte is er niet vanzelf (of althans niet altijd, en niet bij alle belangrijke issues). Een agonistische politieke ruimte moet worden gecreëerd en in stand gehouden. Erken en stimuleer dat het in de politiek gaat om het maken van keuzes. Ga als politicus of beleidsmaker niet denken en spreken in termen van onvermijdelijkheden. Er zijn altijd keuzes. Als de politiek zelf geen alternatieven ziet, zoek ze dan daarbuiten. Neem die alternatieven serieus. Voor nieuwsmedia geldt: bied tegendenkers en alternatieve beleidsrichtingen een podium. Bespreek ze, bestrijd ze, maar demoniseer ze niet, om te voorkomen dat de politieke strijd een antagonistisch karakter krijgt. Een antagonistische ruimte leidt tot vervreemding, frustratie en mogelijke radicalisering van burgers. Een agonistische politieke ruimte biedt tegenstanders ruimte en lucht.